

תוכן העניינים

תודות	ט
1. שטח הפקר: למה דווקא סמוצ'ה	1
2. שממה מהדהדת: השכונה	15
3. חלום בין ערביים: ראשיתו של הרחוב.	22
4. פליפ ופלאפ: סמוצ'ה 1	45
5. אוויר צח: מנובוליפייה לנובוליפקי	60
6. אנחנו מגיעים: ילדי הרחוב	85
7. יש גם בירה: מבית הכנסת לבזאר.	115
8. סמוצ'ה 28: בין יהודים לפולנים	140
9. סמוצ'ה 30: התיאטרון של רגינה וסבינה	151
10. מגנשה לסטווקי: לא כל יום פורים.	194
11. הסופרים: נר מדליק נר	214
רשימת המקורות	241
רשימת העיתונים המצוטטים.	249
מפתח השמות	250

שטח הפקר: למה דווקא סמוצ'ה

לפני המלחמה הכירו רוב תושבי ורשה את רחוב סמוצ'ה מדיווחי המשטרה. האזור היה לא יפה, לא נעים ולא בטוח. "בחצר בית מספר 29 התפתחה פעם תגרה בין שניים. אחד נגס באפו של האחר, שרולוב מרחנוב בן השש־עשרה. 'הקניבל' ברח. מרחנוב המעוות הובהל לבית החולים", דיווח קוריר וְרֶשֶׁבֶטְסְקִי ב־5 בינואר 1927.¹

ה תיאור הזה מופיע, שלא במפתיע, בפרק "הרחוב הלא יפה: סמוצ'ה" בספר *Żydowski Muranów i okolice* (מורנוב היהודית וסביבתה), שראה אור בוורשה ב־2012. ובכל זאת משמח למצוא אותו שם, כי שמו של רחוב סמוצ'ה נפקד כמעט לחלוטין מהספרות הפולנית בין שתי מלחמות העולם. במהלך החיפוש שלי אחר הרחוב למדתי להוקיר כל אזכור, ואפילו תיאור לא מלבב שכזה. נראה שאף פולני ואף תייר לא נשלח לבקר בסמוצ'ה, או ברחובות האחרים של שכונת מורנוב שבצפון ורשה — שכונה יהודית מובהקת, שהבדילה את עצמה מן הרחובות הלא־יהודיים של ורשה, המכונים "יענע גַאסן" (הרחובות ההם).² רוב מדריכי הנסיעות — הפולניים והזרים — נעצרו בגן קְרֶשֶׁינְסְקִי, הגובל בשכונה. רק אחדים מהם העזו להציץ בבית הכנסת המפואר ברחוב טְלוֹמְצָקָה ואפילו בנְלוֹוִקִי, הרחוב "היהודי" הטיפוסי ביותר של השכונה, ששקק

1 מייבסקי 2010: 218. כל התרגומים בספר הם שלי אלא אם כן מצוין אחרת בביבליוגרפיה.

2 זונשיין: 8.

חיים: בתי מסחר, בתי ספר, בתי חרושת קטנים, מערכות עיתונים ושלל דיירים.

כך, למשל, מתאר את השכונה *Petit guide de Varsovie* (המדריך הקטן של ורשה) מ־1933, שיצא לאור בצרפתית על ידי חברת התיירות הפולנית: "נלווקי הוא בעיקר רובע מסחרי, שמאכלס רובו על ידי יהודים. רחובות איך־סופיים של בניינים ענקיים, עולים על גדותיהם בכל מיני סחורה מהמרתף עד עליית הגג ושומרים על אופי מקורי מאוד. תושבי אותו רובע שמרו אמונים למסורת, ורובם מקפידים על אותם מנהגים ועל אותו אורח מזרחי במסחר".³

סמוצ'ה, דבר הלמד משמו בפולנית, ulica Smocza – רחוב הדרקון – מעורר אי־נחת. באזכוריו הספורים בפולנית הוא מתואר כרחוב עני, מוזנח ומטונף, שאין ללא־יהודים מה לחפש בו, ועל אחת כמה וכמה לתיירים. ובכל זאת אחד מהם, העיתונאי־הסופר הצרפתי אלבר לונדר (Londres, 1884–1932), נקלע לשכונה ב־1929 ותיאר אותה בזעזוע בספרו *Le Juif errant est arrivé* (היהודי הנווד הגיע): "מיד היו נשפכים לרחובות סמוצ'ה, דז'יקה, גנשה, סטווקי, מילה, פוקורנה, מורנובסקה, פאוויה, ז'וליבורסקה, שלוש מאות ושישים אלף קפוטות עם מגפיים נמוכים, כובעים שטוחים וזקן מעופף, צצים ממרתפים וממסדרונות תת־קרקעיים שרגל גוי לא דרכה בם, מתגלגלים במורד מדרגות רעועות בנות מאה, מזנקים מתוך תעלות, סמטאות, משעולים, מבואות סתומים, מגיחים מחצרות, יוצאים משווקים".⁴

לונדר מגלה בהמשך מסעו את הארץ המובטחת, פלשתינה, וכשם שהוא נלהב ממנה ומיהודיה החדשים והמתוקנים כך הוא נרתע מן היהודים הישנים של מזרח אירופה. נדמה שהאזהרה הבאה מספיקה: "הריח הוא יהודי במיוחד. [...] זהו עירוב של תמצית בצל, תמצית הרינג כבוש ותמצית הבל קפוטות, בהנחה שקפוטות מהבילות כמו כיסוי של סוס שטוף זיעה".⁵

3 מדריך: 10.

4 לונדר: 112.

5 שם: 119.

גם בעיתונות העברית מוזכר בדרך כלל השם "סמוצ'ה" בהקשר שלילי – עוני, פשיעה או גטו ורשה – ובכל מקרה הכניסה לשם אינה מומלצת, אם לא ממש אסורה. כך, בדימויים דומים לאלה של לונדה, מתאר א' שטיינשלייפר בעיתון העברי הבקר את ביקורו בוורשה ב־31 באוגוסט 1938 (עמ' 4): "אני עובר את הרחובות נלווקי, נובוליפקי, סמוצ'ה, קרמליצקה, גנשה ועוד. כאן השפה הרשמית היא יידיש. יהודים אצים לדרכם בקפוטות השחורות הארוכות ובכובעיהם השחורים, רצים בכל הכיוונים, כאן מתנופפות ידיים והפיות אינם פוסקים מדבר. [...] אחת הסמטאות מוצפת כולה ריח חריף של בצל מטוגן" – וכיוצא בזה. אז למה דווקא סמוצ'ה?

בדרכי אל הרחוב כמעט כל מי שפגשתי שאל אותי את השאלה הזאת. אפשר להבין מדוע, ובכל זאת לא תמיד הייתה לי סבלנות להסביר, בייחוד מפני שהיא נשמעה לי מוכרת מתחום אחר. למה דווקא יידיש, אני נשאל שוב ושוב, ואולי אפשר להשיב סוף-סוף על שתי השאלות בתשובה אחת, כי במידה רבה רחוב סמוצ'ה הוא היידיש של השפות. סמוצ'ה לא היה הרחוב החשוב ביותר, ובוודאי לא היפה ביותר, בוורשה. ואף על פי כן הוא היה מיקרוקוסמוס של חיים שלמים, ושל החיים היהודיים בפרט, בין שתי מלחמות העולם.

אין זו רק מליצה. בתים רבים ברחוב הורכבו משלושה בניינים מסודרים בצורת ח', ובהם ארבע-חמש קומות המקיפות חצר גדולה, אחת או יותר.⁶ בצפיפות ממוצעת של משפחה בחדר או בחדר וחצי התגוררו בבית כזה אלף בני אדם בקירוב; כלומר בסמוצ'ה, שהיו בו 62 בתים, חיו כמה עשרות אלפי אנשים – כמו בעיר קטנה בישראל. אפשר אפוא לומר, ברוח המיקרו־היסטוריה, שהיה ברחוב הזה כל המטען הגנטי הנחוץ להיסטוריון ולסופר. רחוב אחד, לא מרכזי במיוחד, לא מיוחס כמו גז'יבובסקי או טוורדה שגרו בהם עשירי הקהילה, או נודע לתהילה כמו קרוכמלנה של יצחק בשביס־זינגר ויאנוש קורצ'ק. אבל כשם שהיידיש

6 דוד כנעני מתאר חצר כזאת ברחוב נובוליפייה: "חצר סגורה ומסוגרת מארבעת עבריה, 'ארגו' קראו לבית כזה בוורשה. ארבעה חדרי מדרגות בפנינות מלבד כניסות החזית הרחבות והמצוחצחות יותר. המדרגות עשויות עץ, וכן המעקה, המשופשף והמצולק" (כנעני: 68).

היא קליידוסקופ שנוצרים בו צירופים מפתיעים ויפים מבחינה לשונית ותרבותית, כך גם סמוצ'ה: אין-סוף כוונות וצירופים של מראות, ריחות, קולות, של פולנים ויהודים מכל הסוגים: אורתודוקסים, בונדיסטים, ציונים, קומוניסטים וסתם עמך. לכן הרחוב הזה נקרא כאן לא בשמו הפולני המפחיד, Smocza, אלא כמו שהוא נהגה בדרך כלל בידיש – סמאָשע, סְמוֹצ'ה; כמו במקרים רבים בידיש, תנועת a בסוף מילה בפולנית נהפכת ל־e, ויחד אתה נעשית המילה רכה יותר, כהקטנה, כמעט כלשון חיבה.

סופר היידיש לייב מלאך (1894–1936), שבא מפריז לפולין עשרים שנה לאחר שעזב את מולדתו וביקר בסמוצ'ה בין השאר, כתב: "כאן גר הלופט־מענטש היהודי, הפנטזיונר ואיש העמל, הפועל ובעל המלאכה הזעיר. החושך ברחובות הללו סמיך כל כך. אפילו כשהשמש זורחת ושופכת אור, קודר שם ועצוב. [...] בכל מקום – אשפה. [...] גרים על המיטה ומתחת לשולחן".⁷

"המבקרים מבחוץ, התייר והעיתונאי, תיארו את ה'גטו' היהודי כקן של עוני. אבל זה היה נכון רק באופן חלקי", כתב ההיסטוריון יעקב שאצקי בספרו על תולדות יהודי ורשה.⁸ לא די להיות אורח ברחוב, בוודאי לא ברחוב כמו סמוצ'ה, והרושם הראשוני עלול להטעות מאוד. רחוב כזה דורש מבט ממושך יותר; צריך להתרגל תחילה לדוחק ולריח, צריך לחיות בו כדי לגלות את העושר שבדלות ואת האור שבחשיכה, כדי להבחין בתווים הייחודיים. לא הרי סמוצ'ה כהרי הרחובות השכנים: סטוקי, גנשה, אוסטובסקה או מילה, למשל.

כל הרחובות הללו התאחדו בדעתנו לכדי רחוב אחד, מבוי סתום בצומת הגלות והדלות. הצלם רומן וישניאק (Vishniac), שיצא ב־1935 למסע צילומים בארץ־יידיש של מזרח אירופה, הותיר מאחוריו תיעוד עשיר של החיים היהודיים ב"דקה התשעים". אבל גם הוא, במידה רבה כמו אלבר לונדה, לא הבחין בין כפריים בהרי הקרפטים לסוציאליסטים בלודז', בין תלמוד תורה במונקאץ' לבית ספר מודרני בוורשה. ארץ־יידיש תופסת מקום אחד בזיכרון. לכל רחוב יש שם, אפשר לומר, בוודאי על רחוב שנבלע

7 מלאך: 22.

8 שאצקי: 64.

באדמה, ולא רק באופן מטפורי. אך בספר תצלומי הילדים של וישניאק, למשל, אי אפשר לדעת היכן צולמו הילדות הסקרניות שבשעה, או כל ילד אחר בספר; וישניאק לא ציין דבר בגב התמונה. למרות הפיתוי הגדול והידיעה שילד הוא ילד באשר הוא נמנעתי מלהשתמש כאן בתצלומים הללו מפני שרציתי לעמוד על ייחודיותו של רחוב סמוצ'ה דווקא. רק במבט מקרוב, קרבה מכל בחינה שהיא, אפשר לעמוד על המהות המיוחדת. כי רחוב הנושא את השם סמוצ'ה אמנם קיים היום בוורשה, ואפילו עובר כמעט באותו תוואי שהיה עד למלחמת העולם השנייה, אבל בסמוצ'ה החדש שום דבר אינו כשהיה לפני 1945: שום בית ואף דייר.

כדי לשחזר את הרחוב אני נעזר כאן במי שהכירו אותו מקרוב: עיתונאים, סופרים וגם ילדים שהתרוצצו בחצרות הבתים ובעת שהספר הזה נכתב הם כבר בעשורים התשיעי והעשירי לחייהם. למשל, משה זונשיין (זאנשיין, 1906–1960), סופר ורשאי מאוד, שכתב על סמוצ'ה בספרו *יידיש וואַרשע* (ורשה היהודית): "היו ימים שאנשים טובים יותר נמנעו לחלוטין מהרחוב הזה ולא רצו לגור בו. זה לא קרה באשמתו. הוא סבל בגלל שכנותו לרחובות כמו אוסטרובסקה, סטווקי, שיצא להם שם רע. סמוצ'ה היה רחוב של העם"⁹.

לא רק האבחנה המדויקת של סמוצ'ה מוצאת חן בעיני, אלא גם בחירתו של זונשיין להשתמש במרכאות כפולות בתיאור אנשים "טובים יותר". אילו התעניינתי באנשים טובים יותר אולי הייתי כותב על פריז או על ברלין. לא בגלל יופיה של ורשה בחרתי בה. את המטרופולינים המהוללות ואת הרחובות האלגנטיים אני משאיר בשמחה לאחרים. מה שהניע אותי ללכת בעקבות רחוב סמוצ'ה היה העלבון הזה, הזלזול באנשים הקטנים, אותם "קליינע מענטשעלעך" שהיו יכולים להיות סבא וסבתא שלי.

סמוצ'ה הוא אולי מעין רחוב נווה שאנן שליד התחנה המרכזית בתל אביב. ההשוואה הזאת, גם אם היא קצת גסה, מסבירה במידה רבה את הזרות שחשו פולנים כלפי האזור היהודי הזה של ורשה. כפי שיהודים משכונות אחרות של תל אביב רואים בשכונת נווה שאנן מובלעת זרה,